

PLÉH CSABA

ELTE általános pszichológiai tanszéke, Budapest

MEGNEVEZÉSI STRATÉGIÁK ÖRKÉNY ISTVÁN EGYPERCES NOVELLÁIBAN

1. Szabadkozások

A legutóbbi amerikai–magyar irodalompszichológiai találkozón, 1985-ben mély benyomást gyakorolt rám Michel Grimaud dolgozata a tulajdonnevek használatáról az irodalomban. Azóta nyomtatásban is megjelent tanulmánya (GRIMAUD, 1986) számomra két dolgot igazolt. Először is, a vázolt gazdag tipológia a megnevezési formák alkalmazásáról világosan rámutat, hogy az irodalmi névhasználatban sokkal több van, mint a „beszélő nevek” hagyományos kérdése. Az *Isten hatalmáról* adott részletes elemzése világosan rámutatott, hogy irodalmi szövegekben az utalási lánc fenntartása olyan terület, ahol összefonódik egymással az a szűkebben vett pszicholingvisztikai kérdés, hogy az olvasónak nyomon kell követnie az egymást keresztező visszautalásokat valamint az, hogy az író a lehetséges utaló eszközök (*a lelkész, a férfi* stb.) között válogatva jellemzi is a hősöket, azok kapcsolatát egymással és saját véleményét viselkedésükről. Hagyományos szövegekben (szemben a modern újító prózával) az író betartja azt a megkötést, hogy egyértelmű utalási térkép felépítése segítségével világosan elkülönítve tartja egymástól a szereplőket, ugyanakkor, amikor (kvázi) határozott leírásokkal utal a szereplőkre, ezt jellemzési eszközként is használja. Grimaud megközelítése arra is felbátorított, hogy a hagyományos humán szövegértelmező megközelítést úgy kapcsoljam össze a mai kognitív pszichológiából kölcsönvett fogalmakkal, hogy közben nem fordulok kísérletezéshez.

A konferencián az irodalmi névhasználattal kapcsolatos vita során sok szó esett a lehetséges kultúrák közötti különbségekről. Felmerült például, hogy közösen használt magyar novellaanyagunkban igen kevés volt a személynév, ami talán a magyar kultúra alacsonyabb individualizáltságára utalhatna. Számomra az összehasonlítás ebben a formában leegyszerűsítőnek tűnt. Jelen dolgozat egy szerző egy sajátos műfajának körülhatárolt anyagán belül esettanulmányyszerűen kísérli megmutatni, hogy bár a névhasználat kétségtelen kapcsolatban van az egyén veszélyeztetettségével a magyar irodalomban is, ez korántsem egyszerűsíthető le a van vagy nincs név kérdéssé. A vizsgált anyag sajátosságai azért is érdekesek, mert olyan művekről lesz szó, melyekben az események nyomon követése és a jellemzés kevésbé központi jelentőségű. Ezáltal mintegy meg-

szabadulva ezektől a feladatoktól maga a megnevezés az író központi eszközévé tud válni. Dolgozatom szándéka leírás és osztályozás, nem történeti vagy összehasonlító elemzés. Pusztán azt akarom megmutatni, hogy nem a nevek hiánya, hanem azok tudatos változatos használata hozható összefüggésbe az elszemélytelenedéssel, illetve annak kritikájával.

2. Az anyag és az elemzési módszer

Örkény Istvánt nem kell bemutatni. Jelen összefüggésben elég csak emlékeztetni arra, hogy témái és stílusa egyaránt mutatják kifinomult érzékét a huszadik századi élet abszurditásai iránt. Írásaiban a hatás egyik titka, hogy az abszurdot mint a hétköznapi élet részét mutatja be. (Minden okunk megvan arra, hogy vallomásai alapján feltételezzük, Örkény is így gondolta.) Az *Egyperces novellák*, ahogy azt annak idején, amikor egyenként megjelentek a „főcímük” is sugallta, egyébként pedig a szerző is megemlítette a novellákról adott négy interjújában (ÖRKÉNY, 1986), tényleg „egy perc alatti” elolvasásra voltak szánva. Többnyire két nyomtatott oldalnál rövidebbek (sokszor csak 8–10 sorosak). Alig van köztük olyan, melynek realiztikus témája s világos elbeszélő szerkezete lenne. Ha mégis van elbeszélő bonyodalom, valamilyen perspektívaváltás elidegeníti az olvasót. Az elbeszélés maga pusztán a valódi drámai esemény bemutatásának eszköze: ami az elbeszélő mintázatok szempontjából történet, mások számára az élet igazi tragédiája lehet, mint a *Havas tájban két hagymakupola* esetében ahol maga a történet azt az önmagában is elég drámai eseményt mondja el, hogy az orosz fronton felakasztanak egy asszonyt, hogy azután csúcspontként rájójunk arra, hogy a kíváncsiskodó kislány számára az asszony *Mama!* volt. Más esetekben az elbeszélést az csúfolja meg, hogy a narratív pozíciókat abszurd szereplők töltik be (halottak, tárgyak, tárgyak részei stb.). A legtöbb „egypercesnek” egyáltalán nincsen elbeszélő szerveződése: egy részük az utasításszerű (hortatív) szövegeket utánozza (mint a *Kivégzési szabályzat* vagy a *Mi mindent kell tudni*, mely az átszállójegy hátán található utasítás, vagy az a „novella”, mely azt írja le, mint kell tenni holnapután, február elsején, a világvége napján); más egypercesek párbeszédek, belső monológok vagy levelek (panasz, búcsúlevél), kérdőívek, és így tovább.

Jelen céljaink szempontjából azonban szerencsés módon, az elbeszélő tartalom hiánya és az elbeszélés forma nem jellegzetes használata a szövegekben nem csökkentette jelentősen a megnevezést. Az elemzés kiindulópontjául a „Válogatott egyperces novellák” címszó alatt összegyűjtött 52 szöveget használtam fel, mely még Örkény életében jelent meg válogatott novellái kötetében (ÖRKÉNY, 1971). A pillanatnyilag véglegesnek tekinthető gyűjtemény (ÖRKÉNY, 1984) egyébként jóval több szöveget tartalmaz. A vizsgált 52 szövegből a megnevezés és az egyedi dolgokra (legyenek azok akár személyek, akár tárgyak) való utalás csak 17 esetben volt teljesen irreleváns. A megnevezési stratégiák szempontjából vizsgált 35 egypercesnél a következő eljárást alkalmaztam. Először azonosítottam a főhőst. Első személyben írt szövegeknél az elbeszélő Én melletti legközpontibb szereplőt azonosítottam. Ezután az egész szövegben megnéztem az utalásokat erre a személyre (vagy tárgyra) a következő kategóriákat szem előtt tartva: név; kezdőbetűk; típus terminusok (*fiú, lány*); minősítő leíró kifeje-

zések (*az ifjú, a haldokló*); a típus terminusokkal együtt használt minősítések (például *a haldokló lány*); névmás.

Ezután minden szöveget egyedileg elemeztem abból a szempontból, hogy hogyan tartja fenn a szöveg az utalási láncot s alkalmazza-e irodalmi hatás elérésére a megnevezést.

3. Az egyértelmű referálás kognitív szükséglete

Még ezekben a nem prototipikus novellákban is az a helyzet, hogy a szerzőnek időnként különböző szereplőket kell nyomon követnie. Mivel az íróknak az önmagára kényszerített terjedelmi korlátokon belül alig van lehetősége kidolgozott jellemzésre, elbeszélő jellegű kontextusokban ezt egy-egy szereplőre a szövegben kizárólagosan alkalmazott generikus terminusokkal vagy határozott leírások töredékeivel oldja meg. A *Nincs semmi újság*-ban egy halott nő feltámad s interakciókba kerül a temetőben forgolódo jó néhány (valóságos) személlyel. Nemcsak az első említéskor azonosítja Örkény mindegyik szereplőt egy egyedi leíró kifejezéssel (*egy taxisofőr, egy gyászfátyolos néni*), hanem ezeket a kijelölőket minden társalgási és interakciós lépésnél következetesen újra használja, hogy lehetővé tegye egy pontos modell megalkotását. A furcsa, irreális jelenetben azonban mindennek parazita stílus jellege van. Ezt a hatást tovább erősítik az egyes résztvevőkről adott szükségtelenül részletes leírások. Társadalmi jellemzésüknek (*Apostol Barannikov bolgár virágkertész, aki a temetőkapuban virágokat árult, Deutsch Dezső horgászborkészítő kisiparos*) semmilyen következménye nincs ugyanis arra, hogy mit tesznek vagy mondanak.

Az a látszólag ártatlan eszköz, hogy nyomon kell követni a résztvevőket, egy fontos üzenet hordozójává válik: a világban nincsenek igazán következményekkel járó vagy érdekes dolgok. Az asszony le is vonja ezt a következtetést és visszamászik a sírba. Egy másik „novellában”, *Az utolsó meggy*-ban az egyértelmű utalás igénye még inkább a történet központi elemévé válik. Csak négy magyar marad (mármint Magyarországon). Az egyik nagyott hall, kettő pedig rendőri felügyelet alatt áll, s csak egy emlékszik a nevére (Sipos): *Négy embernél nem olyan fontos, hogy mindegyiknek külön elnevezése legyen.* Ettől kezdve a referálás rejtényszerűvé válik. Olyan azonosító kifejezésekkel találkozunk, mint *a negyedik magyar, akit se Siposnak nem hívtak, se rendőri felügyelet alatt nem állt.* Még a poén is a referenciális pedantériával való visszaélésen alapszik: Sipos a többiek vállára áll, hogy leszedje az utolsó szem meggyet. Elfelejt azonban, miért mászott fel. A többiek kiabálnak neki; hiába azonban (*Tudniillik, ő volt az, aki nagyothallott.*) Ily módon a feldolgozás szempontjából az egész novella egy Musil-szerű ujjgyakorlattá válik attól, hogyan lehet tulajdonságok és nevek nélküli emberekre utalni; ez a „gyakorlat” azonban egy alapvető jelentés hordozója is.

Nyolc szöveg két személy közötti párbeszédéből áll. Ezek egy részében (*Nászutasok a légypapíron, Van választásunk, A törzsvendég*) a változó partnerek igen gazdaságosan azonosíthatók, mégpedig az interakció szempontjából egyedül releváns funkciójuk ismételt említése révén. A személyek azonossá válnak az általuk betöltött funkcióval (*férj—feleség, az utas—a légikisasszony*). Mivel ezekben az esetekben mindig két partnerről van csak szó, az ismétlésre valójában nincsen szükség. Az ismétletetés emiatt

korántsem ártatlan dolog itt. Ez az eszköz a *Mindig van remény* című munkában csúcsosodik ki, ahol a párbeszéd egy *tisztviselő* és egy *érdeklődő* között folyik egy meglehetősen furcsa témáról: a legjobb kriptá megvásárlásáról. Az *Információ*-ban a bemutatás még puritánabbá válik: dialógusokat kapunk (feltehetően) egy kapus beszélgetőpartnerei között, a kapusra vonatkozó mindenféle azonosító kifejezés nélkül.

4. Az alul- és a túljellemzés mint a személytelenítést közvetítő két eszköz

Örkény gyakran alkalmaz két, a személynévhasználattal kapcsolatos eszközt arra, hogy a személyes identitás ingatag jellegét éreztesse a modern világban. Az első ezek közül a funkcionálisan szükségtelen túlzott pedantéria. A szövegek egy részében a hóst egy valamiféle hivatalos elrendezésnek megfelelően, egy statisztikai adatbázishoz hasonló módon azonosítják. A már említett *Nincs semmi újság* című szöveg a feltámadt testet úgy azonosítja, mint *Hajduska Mihályné, született Nobel Stefánia*. A *Dal* egy fáradhatatlan énekesről szól az orosz fronton. Azzal az azonosító mondatlal indul, hogy *Janász Jenőnek hívták a dalszerzőt*. A *Gli Ungheresi* a fagyalt feltalálását meséli el s ezzel a mondatlal indul: *A fagyaltot egy cataniai cukrász találta föl, név szerint Ugo Ricardo Salvatore Giulio Girolamo B*. Az *Új közmondás* (mely azt magyarázza el, hogy közmondások ma is születhetnek) ismét a főhős túl precíz bevezetésével indul: *A Heves megyei B. községben előkerült egy ember (Rakasza Károly árokásó)*.

Az esetek egy részében az olvasónak az az érzése, hogy a túl finom azonosítás célja annak kiemelése, hogy mennyire irreleváns a személyes identitás. Az *autóvezető* még tovább megy annak érzékeltetésében, hogy milyen irreleváns egy személy. Valaki megveszi a másnapi újságot, elolvassa benne saját halálhírét, de mégis folytatja útját oda, ahol meg kell halnia. Az indításkor személynevet s meglehetősen pontos leírást kap: *Pereszlényi József anyagmozgató CO 75–14 rendszámú Wartburg kocsiával megállt a sarki újságárusnál*. A leírás pontosan megismétlődik az újságban. Pontos identitásunk akkor válik relevánssá, ha rendőrségi hírré válunk.

Az egyik szövegben ez a túlspecifikáció a címben jelenik meg, miközben maga a szöveg nem tartalmaz utalást a hősré. Egy pogány elmélkedéséről van szó kivégzés közben. A cím egy teljes középkori határozott leírást ad: *A pogány Süttő fia Süttő gondolatai, miközben Vencelin Abádszalóki prépost parancsára testét négyfelé szaggatták*.

A másik póluson Örkény gyakran él Franz Kafka eljárásával is, s csak kezdetűket alkalmaz. A *Mi ez? Mi ez?* című egypercesben J.-ék családi házat építenek, hogy azután a házban vegyék észre, hogy az új helyen viszket a bőrük. Szándékos játék van itt a nevekkal: a jobb család – J.-ék – kéri nevének elhallgatását, s a segítségül hívott orvos is csak kezdetűinek nyilvánosságra hozatalát engedélyezi. Az *Egy magyar író dedikációi* teljes egészében játék a nevekkal. Itt Örkény kulturális közhelyeket is mozgósít (az író urológusa Hajmási Péter, kardiológusa Hajmási Pál), szerkezeti ellentétet is teremt azonban. Míg a dedikációkkal megtiszteltet többnyire a megfelelő megszólítással szerepelnek (sokszor a történelmi helyzetnek megfelelően változva) az író mindig mint *Tá. Dé. Vé.* szerepel. Még a bevezetés is így azonosítja műzeumát. A dedikációk familiaritása ezzel az eszközzel az identitás irrelevánságának keretében jelenik meg. Az írónak nincs stabil személyisége csak változó szerepei. *In memoriam dr. K. H. G.* halá-

los párbeszéd a német költészetről Dr. K. H. G. (feltehetően, bár nem kimondva egy internált zsidó) és egy német őr között, aki végül is lelövi a túl okos Dr. K. H. G.-t. Identitásából ebben az interakciós helyzetben csak neveltetése marad releváns amit a kezdőbetűihez biggyesztett Dr. jelez is. *A vár mindenkié!* hasonló eszközt használ. A „vállalatvezetőséghez” írt hosszú panaszlevél szerzője nevének csak kezdőbetűit tudjuk meg, ugyanakkor teljes címét olvashatjuk.

5. Az elnyomottak és az elnyomók mint névtelenek és megnevezettek szembenállása

Örkény olyan egyperceseket is alkotott, melyek királyi utat kínálnak a megnevezés szerepét vizsgálók számára. Egyes esetekben a társadalmi elnyomás kérdése nyílt kapcsolatba kerül a névvel bírassal. A már említett *Havas tájban két hagymakupola* esetében az áldozatra mint (fiatal) *asszonyra* vagy mint *az elítélltre* történik utalás, míg az őrmesterek, katonaorvosok és hóhérok mind teljes névvel szerepelnek.

A *Tanuljunk idegen nyelveket!* című szövegben ez a szembenállás furfangosabban jelenik meg. Egy kegyetlen háborús jelenetben a megnevezetlen első személybeli hőst egy német őrvezető gyötri kegyetlenül. Egy magyar katona félrefordításai révén a német rangja (*Feldwebel*) a szövegben végig úgy jelenik meg, mintha név lenne. Igen erős kétértelműség van itt: a német úgy cselekszik, mintha személy lenne (mintha lenne neve), a valóságban azonban csak szerepe van: német őrvezető. A megnevezett-névtelen szembeállítás akkor is megjelenik, amikor tárgyak válnak szereplőkké. A *Nagy menetelés*-ben a „kisember” hős (egy tojás) névtelen, míg a meneteléséhez csatlakozó többiek mind teljes névvel szerepelnek (néha valós személyek nevével mint például Bertold Brecht).

A név segítségével történő szembeállítás egy szövegpárban is megjelenik. A *színész halála* keretében a *népszerű színész* teljes nevet kap (*Zetelaki Zoltán*) s a fájdalmas esemény pontos koordinátáit is megkapjuk. A *néző halála* keretében viszont nincsenek nevek s nincsenek helyek. A színésszel szembeállítva ez a szöveg „az általánosról” szól.

6. A név elnyerése mint csúcspont avagy az elnyomott győzelme

Egyes szövegekben a korábban megnevezetlen hős a „novella” vége felé nevet kap. Ennek az eljárásnak erőteljes retorikai hatása van. Néha a tragédiát zárja le: egy statisztikai kategória személy voltát emeli ki, vagy ténylegesen a névtelenek erkölcsi győzelmét sugallhatja a társadalom elnyomó erői felett.

Az első használatra a *Klímax* című szöveg lehet példa. Egy ötvenegy éves asszony öngyilkosságáról kapunk lakonikus híradást; egy társadalmi kór példáját kapjuk, s a hős neve a szöveg végén, a búcsúlevél aláírásából derül ki.

Ezt az eszközt legáttetszőbben a *Trilla* című egypercesben használja Örkény. A szöveg zöme egy gépirónő unalmas munkájának „leírása”. *Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.* Háromszor olvassuk ezt szó szerint így. A negyedik ismétlés azonban módosul. *Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vál-*

latnál. *Hideget ebédel. Egyedül lakik.* Ezután az utolsó bekezdés személylyé teszi: *Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné, Wolfné, Wolfné.*

Vannak példák a másik használatra is, vagyis a névadásra mint az elnyomottak győzelmének vagy az életnek a rombolás felett aratott győzelmének jelére. Az *Egy szoba, vályogfal, zsúpfedél* című egypercesben a néprajzkutatónő egy idős parasztasszonnyal készít interjút. A narrátor a parasztasszonyra mint *nyanyára* utal, míg a néprajzos *néni*-nek hívja. Ugyanakkor a narrátor a néprajzosra gondosan mindig teljes névvel utal: Kászolyné Kakas Hanna. A megnevezés egyenlőtlensége világosan közvetíti a társadalmi helyzet egyenlőtlenségét. Elérkezik azonban a költői igazságszolgáltatás pillanata. A novella végén megtudjuk a jelenlévő klottnadrágos unokától, hogy a másik unoka, a mi *Jóskánk* szintén az egyetemre jár, ráadásul kibernetikát tanul. A szöveg utolsó szavai, mintegy a *nyanyára* rímelve, azt árulják el, hogy a klottnadrágos, éppen a *Betti néni*t olvassa.

A *Budapest* egy atomtámadás után írja le a várost. Itt a névhasználat az emberi tényezőknél a destruktív erők feletti győzelmét példázza. A rombolás elvont, személytelenített leírását kapjuk egy egész oldalon át, amit záró mondatként egy másnap kitűzött cédula követ: *Hozott szalonnával egérintést vállal doktor Varsányiné.* Az élet megy tovább. S vele a nevek is.

A *Nem Te* fordított stratégiát használ. Hosszú névlistát kapunk, életkorral, foglalkozással, időnként a halál körülményeinek leírásával. A halál csak kikövetkeztetett: a mondatok befejezetlenek (pont sincs a végükön), megvannak bennük a referáló kifejezések, de nincsen állítmány. A hosszú névsor ellenpontjaként a szöveg ezzel a sorral zárul: *Te még nem.*

7. Nem emberi entitások

Örkény érdeklődése a személytelenedés iránt együtt a hagyományos elbeszélő sémák kicsúfolásával nagyon világosan jelenik meg ott, ahol nem emberi s nem antropomorf dolgok válnak protagonistává.

Egyikre ezek közül már utaltam. A *nagy menetelés* láncmese, melyben egy tojás a protagonista. Az *Egy meghasonlott tulipán*-ban egy tulipán öngyilkosságot követ el, az összes jellegzetes kísérővel: búcsúlevél, a környezet bizonytalan a motívumokat illetően, rendőrségi vizsgálat stb. A *Hiába sikerül egy vitás kérdést tisztázni, máris ott a következő talány* szerény című egypercesben maga a nem emberi entitás alkalmazása válik témává. A történet egy rezedaszálról szól, mely kimegy az illemhelyre, hogy azután rájöjjön, hogy semmi keresnivalója ott.

Az *Egy rizsszem panasza*i még tovább megy. Nemcsak hogy erőteljes személytelenedést szimbolizál a rizsszem mint hős szemantikai és kognitív tartalma révén, hanem ráadásul még ezen a személytelenedésen medítál. A postás az anyagneveknek megfelelő szóhasználatkal egyszerűen *Rizs!*-nek szólítja a hőst. *Nevünk minekünk nincsen, mert minek.* — medítál a rizsszem. *Nevet adni két fajta sajtnak lehet, két fogpasztának, két regénynek, nehogy összetévezzék őket. De két rizsnek?* Hosszan folytatja saját egyedi jellemzőinek leírásával. Fokozatosan az egész szöveg azzal kapcsolatos elemzéssé válik, hogy minek lehet egyedisége s így neve.

8. Záró megjegyzések

A rövid *Egyperces novellákban* a neveknek és referenciális kifejezéseknek nincsen meg az a szokásos szerepük, hogy a szereplőkre vonatkozó integrált képek kialakítását segítenék. Ezzel megnyílik a lehetőség arra, hogy az író a neveket és a referálást nem hőseiről, hanem saját világképéről szóló üzenetek keresztülvitelére használja. A fentiekben osztályozott példák remélhetőleg éreztetik, hogy milyen erőteljes eszközzé tud mindez válni. Örkeny ezekben a szövegekben a referálás igen tudatos mesterének bizonyul. Hadd illusztráljam ezt egy utolsó példával, mely már nem a személy mivolta vonatkozik. Az „*In our time*” Hemingway nyomán, (így angolul, amit aztán a szöveg fel is old) azt mondja el, hogy egy férfi és egy nő egy kis budai presszóban nyaralásáról beszélget. A fiatalasszony egy duplát kér. A férfi látszólag valami mást akar rendelni: egy sötét, majdnem fekete folyadékot, amit üveg pohárban szolgálnak fel, kiskanállal, a tányéron néhány kicsi fehér kockával. Sem a pincérek, sem a főnök nem veszik észre, s nem értik meg, hogy a dupla leírását adja meg a vendég, úgyhogy a végén az beenyugszik, s lemondóan ő is egy duplát rendel.

Irodalom

- GRIMAUD, M., 1986, „Magyarország fővárosa” vs. „Budapest”: A szövegbeli visszautalás és a tulajdonnevek működése elbeszélő szövegekben, *Pszichológia*, 6, 561–591.
 LÁZÁR, István, 1979, *Örkény István*, Szépirodalmi, Budapest.
 ÖRKÉNY István, 1971, *Időrendben, Válogatott novellák*, Magvető, Budapest.
 ÖRKÉNY István, 1984, *Egyperces novellák*, Szépirodalmi, Budapest.
 ÖRKÉNY István, 1986, *Párbeszéd a groteszkről*, Szépirodalmi, Budapest.

CSABA PLÉH

NAMING STRATEGIES IN THE „ONE MINUTE SHORT STORIES” OF ISTVÁN ÖRKÉNY

The paper reviews the different strategies of using names in the „One minute short stories” of István Örkény a contemporary innovator of Hungarian prose writing. The main purpose of the case study is to highlight the fact that the use, unuse and abuse of naming in extremely short texts where naming is hardly used for keeping track of the referential chain can become a powerful carrier of the authors meaning. Specifically, naming strategies become means to convey the message that personal identity and authenticity become questionable in modern life. Some basic strategies identified in the corpus were the following ones:
 under- and overcharacterization as two devices to convey depersonalization
 opposition between oppressed and oppressor expressed as the
 opposition between named and unnamed
 obtaining a name as the climax of a story
 naming non-human entities as an indicators of the relativity of humaness